

М.Қ. Амантуров *¹

¹ Қожас Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Түркістан қ., Қазақстан.
E-mail: maralbek.amanturov@ayu.edu.kz

ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ СОҢҒЫ САНДАЛ-ОШАҚТАР ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯ ДАЛАСЫНДАҒЫ ОНЫҢ БАЛАМАЛАРЫ

Аңдатпа

Түркістан - Орта Азия мен Қазақстандағы ең көне қалалардың бірі. Бұл қала туралы алғашқы деректер араб жазбаларында IV-IX ғасырдан бастап Шавғар деген атпен кездесе бастайды. Бүгінгі таңда қазақ ұлтының жаңаруы мен мемлекет тәуелсіздігінің қалыптасу процесі жүріп, Қазақстан Республикасының дүниежүзілік тарихи дамудағы орны анықталып жатқан кезде, қоғам өміріндегі күрделі құбылыс-тармен тығыз байланыста қаралатын өткен тарихи шындықтарды қалпына келтірудің маңызы артып отыр. Орта Азия мен Қазақстан аумағында тарих түкпірінде пайда болып, түрлі шапқыншылық кезең-дерде басқа елді-мекендер сияқты өшіп кетпей, қазіргі уақытқа дейін өмір сүріп келе жатқан саусақпен санарлық қалалардың бірі ол – Түркістан қаласы.

Бүгін көне қала Түркістаннан табылып, күні бүгінге дейін сақталған жәдігер жайында айтуды жөн көрдік. Мақалада Орта Азия мен Қазақстанның кейбір аймақтарындағы сандал-ошақтары мен оның шығу тарихы хақында сөз қозғалады. Әр өңірдегі археологиялық зерттеулер барысында тұрғын үйлерден сандал-ошақтар көптеп анықталғанымен, сандал-ошақтың стөлімен табылғаны жоқтың қасы. Бұл зерттеудің маңыздылығы кейінгі кезең болса да, сандал-ошақтың стөлімен бірге табылуы. Орта Азия мен Қазақстанның басқа халықтарымен қатар, қазақ халқында да сандал-ошақтың болғандығынан дәлелдеме-лер келтіре отырып хабардар етіледі. Мақаламыздың мақсаты XII ғасырдан бастап кездесетін сандал-ошақтың XX ғасырдың екінші жартысына дейін пайдаланылғанын дәлелдеу және ғылыми айналымға енгізу. Сандал-ошаққа шоқ салынғанын көзімен көрген, қызуына жылынған кісінің өз аузынан естіген әңгімелерменен көпшілік қауымға паш ету.

Сондай-ақ, автор көнекөз қариялар мен көпті көрген апаларымыздың бар кезінде осындай жәдігерлерді іздеп, деректерді жазып алып, келер ұрпаққа жеткізудің маңыздылығына тоқталады.

Мақала АР19678134 «Келес өңірінде орналасқан ежелгі Күлтөбе қалашығында археологиялық және пәнаралық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды.

Түйін сөздер: Түркістан, Орта Азия, сандал-ошақ, сандал стөлі, пеш, қалашық, қазба.

М.Қ. Амантуров *¹

¹ Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави,
научный сотрудник научно-исследовательского института археологии, Туркестан, Казахстан.
E-mail: maralbek.amanturov@ayu.edu.kz

ПОСЛЕДНИЕ ОЧАГИ-САНДАЛЫ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА И ИХ ПАРАЛЛЕЛИ В СТЕПЯХ ЕВРАЗИИ

Аннотация

Туркестан – один из древнейших городов Средней Азии и Казахстана. Первые данные об этом городе встречаются в арабских письменных источниках начиная с IV - IX веков под названием Шавгар. Сегодня, когда идет процесс обновления казахской нации и становления независимости государства, определяется место Республики Казахстан в мировом историческом развитии, возрастает значение восстановления исторических реалий прошлого, рассматриваемых в тесной связи со сложными явлениями в жизни общества. Один из немногих городов Средней Азии и Казахстана, переживший нашествия в различные исторические периоды и существующий до настоящего времени - город Туркестан.

В статье публикуется находка с территории древней части города Туркестана, которая сохранилась до наших дней. В статье рассматриваются вопросы истории происхождения очагов-сандалов в некоторых регионах Средней Азии и Казахстана. Несмотря на то, что в ходе археологических исследований в каждом

регионе в жилых домах было выявлено большое количество очагов-сандалов, но их практически не сохранилось вместе со столами. Важность данного исследования заключается в том, что очаг-сандал, хотя и датируется поздним этапом, но он был обнаружен вместе со столом. Приводятся доказательства тому, что наряду с другими народами Средней Азии и Казахстана, казахское население также использовали очаги-сандалы. Целью статьи является ввести в научный оборот и показать, что сандалы-очаги, встречающийся с XII века, использовались до второй половины XX века. Публикуются материалы, полученные из уст человека, который был свидетелем разжигания огня и согревавшего теплом очага-сандала.

Вместе с тем, автор подчеркивает важность поиска старожилов, сбора данных и передачи их будущим поколениям.

Статья подготовлена в рамках научного проекта AP19678134 «Проведение археологических и междисциплинарных исследования на древнем городище Култобе расположенном в Келеском регионе».

Ключевые слова: Туркестан, Средняя Азия, очаг-сандал, стол сандала, печь, городище, раскопки.

*M.K.Amanturov *¹*

*¹ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology,
Turkistan, Kazakhstan. E-mail: maralbek.amanturov@ayu.edu.kz*

THE LAST SANDAL HEARTHES OF THE CITY OF TURKESTAN AND THEIR PARALLELS IN THE STEPPES OF EURASIA

Abstract

Turkestan is one of the oldest cities in Central Asia and Kazakhstan. The first information about this city is found in Arabic written sources from the 4th to 9th centuries under the name Shavgar. Today, when the process of renewal of the Kazakh nation and the establishment of state independence is underway, the place of the Republic of Kazakhstan in world historical development is being determined, the importance of restoring the historical realities of the past, considered in close connection with complex phenomena in the life of society, is increasing. One of the few cities in Central Asia and Kazakhstan that survived invasions in various historical periods and exists to this day is the city of Turkestan.

The article publishes a findings from the territory of the ancient part of the city of Turkestan, which has survived to this day. The article discusses the history of the origin of sandalwood hearths in some regions of Central Asia and Kazakhstan. Despite the fact that during archaeological research in each region, a large number of sandalwood hearths were identified in residential buildings, they were practically not preserved along with the tables. The importance of this study lies in the fact that the sandalwood hearth, although dated to a late stage, was discovered together with the table. Evidence is provided that, along with other peoples of Central Asia and Kazakhstan, the Kazakh population also used sandal hearths. The purpose of the article is to introduce into scientific circulation and show that hearth sandals, dating back to the 12th century, were used until the second half of the 20th century. Materials are published obtained from the lips of a person who witnessed the kindling of a fire and the warmth of a sandalwood hearth.

At the same time, the author emphasizes the importance of searching for old-timers, collecting data and passing it on to future generations.

The article was prepared on the basis of the scientific project AP19678134 «Carrying out archaeological and interdisciplinary research on the ancient settlement of Kultobe located in the Keles region».

Keywords: Turkestan, Central Asia, sandalwood hearth, sandalwood table, stove, the town, excavations.

Кіріспе

Түркістан қаласы облыс орталығы болғаннан кейін, жаңа қала тұрғызылғаны белгілі. Өзірет Сұлтан кесенесінің жанындағы бірсыпыра тұрғын үйлер бұзылып, орнына жаңа ғимараттар тұрғызылды. Қаланың солтүстік бөлігінен 600 га жер бөлініп, жаңа әкімшілік-іскерлік орталық салынып, көптеген тұрғын үйлер пайдалануға берілді. Ал қаланың қалған бөлігінің көшелері ғана абаттандырылып, ескі шаһар болып қала берді. Қазіргі таңда 1903 жылы Түркістан станциясымен қабат салынған кірпіш үйлерді айтпағанда, 1840 жылы тұрғызылған Әлқожа ата №104 үй, бұрынғы Иқанский көшесіндегі Жүнісбай қасапшының үйі де жартылай құлағанымен әлі бұзылмай тұр. Бұл тұрғынжайлардың фотосуреттері жеке архивімізде сақтаулы. 1940-50 жылдар аралығындағы үйлер де әлі қаламызда баршылық. Ескі шаһардағы тұрғын үйлердің ішіне бүгіп жатқан сырлары да жетерлік. Жеке адамның қолына өтіп кеткен Түркістан НКВД тергеу түрмесі де сол көп үйлермен бірге бұзылып кете барды. Өкінішті әрине.

Мақаламыздың тұздығын келтірген сандал-ошақ пен сандал стөлі осы ескі шаһардағы Қазыбек би (Кентау тас жолына шығатын бұрынғы Жуковский көшесі) көшесіндегі ескі үйлердің бірінен анықталды (1-сурет).

Сыртқы көрінісі

Ішкі көрінісі

Сурет 1 – Сандал-ошақ орналасқан тұрғын жайдың жалпы көрінісі.

Мақалада XII ғасырдан бастап кездесетін сандал-ошақтардың XX ғасырдың екінші жартысына дейін пайдаланылғанын айта келе, әр өңірде жасалуында айырмашылық болғанымен, көлемінің өзгермей келе жатқанына тоқталады. Ұзақ уақыт бойы өзгеріссіз қызмет қылған сандал-ошақтың адам денсаулығына пайдасының зор екендігіне де назар аударады автор.

Зерттеу әдістері

Археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары қалыптасқан эмпирикалық әдіс арқылы жүргізіледі. Қазба жұмыстары, фиксацияға алу, видео-фотофиксация, сызбалар, көшірмелер түсіру, сараптама жасау, осы типті ескерткіштерді зерттеу барысында қолданылатын әдістер негізінде жүргізілді.

Соңғы кездегі компьютерлік технология AutoCAD және Agisoft бағдарламаларын пайдалана отырып археологиялық, архитектуралық зерттеулерде жаңа әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

Тұрғын үйдің қосалқы бөлігі саналатын пеш, ошақтардың шығу тарихына көз жүгіртіп артқа шегіс жасайтын болсақ, әрине алғашқы қауымдық құрылыстағы ашық отқа барып тірелетініміз хақ. Ашық жердегі от шашылмас үшін шеті таспен қоршалды, біртіндеп жер ошақтар қазыла бастады, сөйтіп ары қарай тас ошақ, темір ошақ деп кете барды. Алып жүруге ыңғайлы темір мосылар пайда болды. Ал өндіріске қажетті қыш күйдіруге, темір балғытуға арналған пештер өз алдына бір әңгіме.

Ал біздің мақаламызға арқау болғалы отырған сандал-ошақтарымыз, Түркістан өңірінде алғашқы рет Ортағасырлық Отырар қалажұртынан оңтүстік-шығысқа қарай 5 км жерде орналасқан Құйрықтөбеден анықталды. Құйрықтөбедегі XII ғасырға жататын үйлер ішіне дөңгелек немесе антропоморфтық ошақтар-мен қатар, дөңгелек шұңқырлар түріндегі сандал-ошақтар жасала бастағанын археологиялық зерттеу нәтижелері көрсетті. Кернейсіз ошақ түрінде ернеуіне дейін еденге көмген сандалдың ішкі қабырғалары мен түбі қалыптанған және кеспе өрнектермен әртүрлі жапырақ, өсімдіктер, аспан жұлдызы белгілерімен әшекейленген. Сандалдармен қатар орын ауыстыруға ыңғайлы цилиндр түрінде жалпақ аяқ-тепешегі және таға сияқты ошақшалары бар «манкал» ошағы пайдаланылды [1, 83-б.].

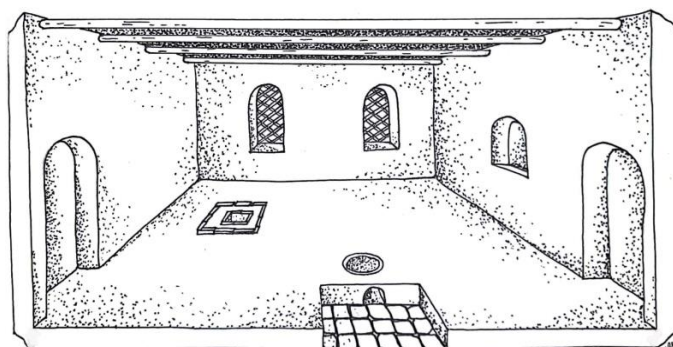
Ортағасырлық Сауран қалажұртының оңтүстік батысында 3км жерде орналасқан Қаратөбе қалашы-ғының жанындығы Садуақасата мазарындағы шырақшының үйінің еден деңгейінен, XIX ғасардың екінші жартысына жататын кірпіштен жасалған сандал-ошақ анықталды [2, 37-б.]. Сауран медіресесінен де осы типтегі сандал-ошақ анықталды [3, 35-б.]. Осылай тізбелеп кете береді. Ортағасырлық қалалардағы зерттеулердің барлығында дерлік сандал-ошақ кездесіп отырады (2-сурет).

Қаратөбедегі сандал-ошақ

Хан ордасындағы сандал-ошақ

Хан ордасындағы сандал-ошақтың сызбасы мен реконструкциясы. М.Амантуров.

Сурет 2 – Сауран мен Түркістандағы сандал-ошақтар.

Отырар маңындағы Құйрықтөбеден, ескі Түркістаннан, Саураннан анықталған сандал-ошақтар Сығанақ қалажұртынан анықтала қоймады. Жиырма жылға жуық зерттеу жұмысы барысында Сығанақ қаласында 2003 жылдан бастап Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология ғылыми-зерттеу институтының ғалымдары зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Осы күнге дейін жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қаланың шығыс қақпасы, камал қабырғалары, мұнаралары, қаланың шахристан бөлігіндегі тұрғын үй құрылыстары, орталық мешіт, рабадында орналасқан кесенелер және ханака зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілді. Сонымен қатар, қаланың екі жеріне стратиграфиялық кесік салынып, нәтижесінде ескерткіштің мәдени қабаттарының хронологиясы анықталды. Сыпа үстіндегі тандыр-ошақтар көптеп анықталғанымен дәл Құйрықтөбе, Түркістан, Сауран-дағыдай сандал-ошақтар кездеспеді. Мұнымен Сығанақта сандал-ошақ мүлде болмаған деп қорығанды жасауға болмайды әрине. Оны алдағы зерттеу нәтижелері көрсете жатар.

Сандал-ошақ туралы мәлімет

Сандал-ошақ туралы мәліметті Түркістандағы жеке тұрғын үйлердің бірінен ашылған шаштаразда отырып, сол үйдегі Бахтияр ақсақалдан әңгіме арасында кездейсоқ естідім. Сұрастыра келе, сандал-ошақ орналасқан үй кімнің үйі екенін және мекен жайын толық анықтап білдім. Аталған үй Түркістан қаласы, Қазыбек би көшесі №116 үй екені белгілі болды.

Сонымен, нақтырақ айтсам 2019 жылы іздеп барып үй егесімен жолығудың сәті түсті. Сырты көкшіл түспен әктелген ескілеу үйдің ағаш дарбазасын жасы жеспіске таяп қалған айтомыз ашты (Айто-өзбекше әпке деген сөз. Мақаладағы бұл сөз сандал ошақтың өзбек ұлтына тиесілі екенін білдіру үшін қолданылды. Мақаланың қалған бөліктерінде айто-деген сөзді, апай-деген сөзбен алмастырып жазатын боламыз. М.А.).

Апайымыз әкеден қалған ескі үйде жалғыз тұратынын болып шықты. Ол жағын әрине қазбалап сұрамадық. Біреудің тағдырына үңілуге хақымыз жоқ. Мақсатымыз сандал-ошақты зерттеу болғандықтан, сұрағымыз да сол төңіректен аспады. Бірақ апайымыз сандал-ошақ туралы бар білетінін бүгешігесіне дейін айтып берді. Әкесінен қалған зат болғандықтан ағынан жарылды десек те артық айтқандық болмас еді.

Өзін Тұрсын Мәжитова деп таныстырған апайымыз алғашқы сөзді әкесінен бастады. Әкесі Ашрапов Мәжит ақсақал 1886 жылы туып 1983 жылы дүниеден өтіпті. Ташкент медресесін бітірген.

Негізгі мамандығы географ. Қызының айтуы бойынша араб, парсы тілдерін меңгерген. Шорнақтағы Фрунзе (Қазіргі Т.Айтжанов), Түркістандағы Калинин (Қазіргі Хамза) мектептерінде ұстаздық еткен. Ал жергілік-ті ақсақалдар құранды толық жаттаған қари болғанын және құран жаттаған шәкірттерден емтихан алған дегенді де айтты.

1951 жылы туған қызы да әке жолын қуып география пәнінің мұғалімі болған. Ш.Ниязов мектебінде 1973-2009 жылдар аралығында география пәнінен сабақ беріп зейнеткерлікке шыққан. Мәжит ақсақалдың сол кездегі сандал-ошақ орналасқан үйін де, сандал стөлін де сақтап отырған осы кісі.

Алғашқы кездесуімізде сандал-ошақтың стөлін ғана көрсетіп, орыны көміліп кеткенін және артық-ауыс заттар қоятын сарайға айналып кеткенін айтып көрсеткісі келмеді. Келесі жылы 2021 жылдың күзінде қайта барғанымызда сандал-ошақ орналасқан бөлмені ретке келтіріп қояйын, екі жетіден кейін келе-ғой деп шығарып салды. Екі жетіден кейін барғанымда бөлме ішін біршама ретке келтіріп, әктеп қойыпты.

Ия, расында сандал-ошақтың орыны көміліп, сыпа бетімен қоса қара сылақпен сыланып кетіпті. Келесі кезекте апайымыздың рұқсатымен сандал-ошақ орналасқан жерге ұлым Мұстафа екеуіміз қазба жұмысын жүргізуге кірісіп кеттік.

Алғашқы жұмысты қыру-сыпыру әдісінен бастадық. Сыпа үстін тазалап сыпырғанымызда, тегістеп сыланған жердің орта тұсынан 80x80 см көлемді төрт бұрышты сандал-ошақтың орыны анық көрінді. Ары қарай қазба жұмысы басталып кетті. Бетіндегі 5 см лай сылақ алынып тасталғаннан кейін, төртбұрышты сандал-ошақтың жиегі көріне бастады. Лай сылақтың асты әр-түрлі көлемді жұмыр тастар және топырақпен толтырылған. Сандал-ошақ іші бос топырақ пен тастардан тазартылғаннан кейін 75x75x30 см көлемді, төрт бұрышында 12x12 см сандал-ошақ стөлінің аяғы қойылатын кертiгi бар ошақ толық аршылды. Кесекпен қаланған ошақ ішінің қабырғасы да, асты да лай сылақпен сыланған. Сандал-ошақтың астын тазалап сыпырғанымызда сопақша келген шоқ салатын орынының ізі көріне бастады. Оның да бетіндегі 5 см дей сылақты алып тастап тазалағанымызда, көлемі 30x40x10 см ошақтың шоқ салатын бөлігі анықталды (3-сурет).

Қазбаға дейінгі көрінісі

Қазбаға жұмыстары барысы

Сурет 3 – Бөлмедегі көміліп кеткен сандал-ошақ орынын ариу сәті.

Сандал-ошақ өз қызметін тоқтатқаннан кейін беті сыланып жаз айларында ғана отыратын сыпаға айналдырылған. Бәлкім дарбазаның оң жағындағы жаңа үй тұрғызылғаннан кейін солай болған шығар.

Сандал-ошақтың астыңғы шоқ салатын бөлігі де бір кездері көміліп, бетін сылап тастаған. Шоқ салынатын бөлігі жабылғаннан кейін, шоқты суреттегі түніке шылыпшынға салып қойды ма деп жорамалдадық (4-сурет). Олай дейтін себебіміз, орын ауыстыруға ыңғайлы қыштан жасалған сандал ыдыстарын да ата-бабаларымыздың пайдаланғандығы. Сандал-ошақтарды пайдаланылумен бірге, орын ауыстыруға ыңғайлы сандал ыдыстар да қатар қолданыста болды. Арнайы жасалған сандал ыдыстарымен қатар, жарамсыз болып қалған үлкен ыдыстардың түп жағын да сандал ыдысы ретінде кәдеге жаратты. Құйрықтөбеден де саздан жасалған, сандал ыдысы анықталған болатын. Түбі тегіс, тік қабырғалары бұл бойы аласа ыдыстарға шоқ салып сандал-ошақ ретінде пайдаланған [4, 318-6].

Негізгі шұңқыр

Шоқ салынатын шұңқыр

Сурет 4 – Сандал-ошақтың толық арышылуы.

Ал біздің керамикалық сандал ыдыстарымыз Жапонияда «хибати» деген атпен белгілі. Бір қарағанда гүл отырғызатын көзеге ұқсас фарфордан жасалған хибатиларды Жапон халқы XIX ғасырға дейін пайдаланған. Астына аздап құм салып, үстіне көмір шоғын салған хибатиларда жылынумен қатар ас та дайындаған.

Сандал ошақты пайдалану

Тұрсын апайдың айтуы бойынша 1965-1966 жылдары соңғы рет шоқ салынған сандал-ошаққа отырған. Тұрсын апай ол кезде 12-13 жаста болған. Сандалға күздің суық күндері, әсіресе адамдар тұмауратып немесе суықтап ауыра бастаған кезде отырған. Пешке өрік талының шоғы салынған. Себебі өрік талының қызуы мықты болғандықтан деп түсіндірді үй егесі. Өрік талының шоғын салғанының тағы бір себебі, өрік ағашының аулада біршама көп өсетіндігінен деп топшыладық. Түркістан қаласында өрік ағашы ең өсімтал ағаш екені тағы бар.

XVII ғасырдың екінші жартысында Самарқанға Пенжакент және Қаратөбе кентінен тұт, бадам, долана ағашын өртеп дайындалған көмір тасымалданып сатылды. Ал сол кездері Самарқандағы сандал-ошақтарға осы көмірдің шоғы салынды [5, 415-6]. Менің анам да жас күнінде 1940-1950 жылдарда Түркістан қаласында сексеуіл ағашын өртеп, көмірін арбамен сатып жүрген адамдарды көргенін айтатын. Тағы бір айта кететін нәрсе ошақ сандал-ошақ деп аталғанымен, ошаққа от жағылмаған. Тек ауладағы ошаққа тамақ жасап болғаннан кейін, соның шоғын әкеліп салған. Ал енді ортағасырлық үйлердегі сыпа үстіндегі тандыр-ошақтарды да ас дайындап болғаннан кейін, үстіне сандал стөлін қойып жіберіп дене жылытуға пайдалану әбден мүмкін. Соның ішінде Отырарлық типтегі мұржасыз ошақтарды айтуға болады. Ал кейбір ортағасырлық бөлмелерде сыпа үстінде тандыр-ошақпен қатар сандал-ошақ қатар орналастырылды. Тандыр-ошақта ас дайындалып болғаннан соң шоғын сандал-ошаққа салып отырды. Жоғарыда айтып өткен 1840 жылы тұрғызылған Әлқожа ата №104 үйде де төртбұрышты шұңқырдың болғанын айтты үйдің егесі. Яғни сандал-ошақ бұл үйде де болған, бірақ бұзылып кеткен.

Әрине бұл үйде сандал-ошақ өз қызметін тоқтатқанымен, шаңырақтың оты онымен өшкен жоқ, өмір жалғасып кете барды. Бірақ та апайымыз бұл әулетте сандал-ошақтың қай кезден бастап пайдаланылып келе жатқанын дөп басып айта алмады. Оны айтатын Мәжит ақсақал қазір бұл дүниеде жоқ.

Дегенмен оны айтатын тарих, топырағын түртіп қалсаң сөйлеп қоя беретін, Түркістанның мәдени қабаттары. Әзірет Сұлтан кесенесінің солтүстігінде жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында анықталған XVII-XIX ғасырлардағы тұрғын үйлердегі сандал-ошақтар соның айғағы [6, 25, 32-б.; 17, 5 б.].

Ескі Түркістан қаласының солтүстік бөлігінде орналасқан батыстан шығысқа бағытталған магистрал-ді көшені археологиялық зерттеу барысында да, әр құрылыс қабатынан сандал-ошақтар көрініс тауып отырды. Жоғарыдағы зерттеулерден сандал-ошақтың әр кезеңде болғанын, атадан балаға жалғасып келе жатқанын аңғаруға болады [7, 22-б.].

Сандалда отыру процедурасы

Шоқ салынған ошақтың үстіне сандал стөлін қойып үстіне үлкен көрпе жабылады. Айналыра отырған адамдар көрпенің астына аяғын салып, көрпені қымтана отырып ыстық шәй немесе сорпа ішеді.

Аяғын сандал стөлінің астына салбыратып отырса да болады, ер адамдар молдас құрып ал әйел адамдар аяғын жинап отырса да болады. Аяғын салбыратып отырған адамға ыстық әрине көптеу барады. Адыраспан шөбінің вирусқа қарсы қасиеті балғандықтан шоққа адыраспан тастап отырған. Процедура деген себебіміз сандалда отыру процесі медицина тілімен айтсақ ыстық аяқ ваннасы немесе физлечение-нің бір түрі. Тұрсын апайымыздың айтуынша жасы жетпіске келіп қалса да аяғының ауырмайтынын тілге тиек етті.

Сандал-ошақтың адам денсаулығына пайдасы жайында медицина қызметкерлерінен сұрастырып көріп едік, тұшымды жауап ала алмадық. Ал халық емшілері суықтың барлығы аяқтан өтетендіктен пайдасының зор екенін айтты. Атап айтсақ тұмауға, аяқ ауруларына, қуық ауруларына ем болатынын жеткізді (5-сурет).

Ал енді «Қазақ халқы да сандал-ошақты пайдаланды ма?» - деген сұраққа да жауап іздеп көрдік. Қазақ тіліндегі сандалу, сандалыс, сандалмалы, сандалып бос жүру, сандалыпсың деген сөздердің түп төркіні осы сандал-ошаққа келіп тірелетін тәрізді [8,707-б.]. Сандалда отырған адам стөл астына аяғын тығып, салбыратып отыратынын жоғарыда айтып кеттік. Аяғын жерге тигізбей отырған адам қайтіп жұмыс істесін, екінші жағынан қолы аста болса. Яғни сандалу, сандалып бос жүру деген сөздер осы сандалда отырған адамға теңеп айтылғанынан шықса керек. Сандалу, сандалыпсың деген сөздер қазақ өлең-жырларында да аз кездеспейді.

Қызжібек жырында:

«Анаң келді зарланып,

Әкең отыр сандалып.

Көре алмаған көп дұшпан,

Сыртыңнан келер қамданып» [9, 95-б.]

Фариза Оңғарсынованың «Сандалу», Досан Жанботаның «Бос сандалма» дейтін өлеңдері де соның айғағы.

Сурет 5 – Сандалда отырудан көріністер. Оңнан солға қарай 1-ші автор, 2-ші Тұрсын апай, 3-4 көршілер.

Кейбір мәліметтерде сандал-ошақтың шығыс халықтарының көпшілігінде кездесетінін айтқанымен, қазақ халқында кездесетіні айтыла бермейді. Ал мына жыр жолдары сандал-ошақтың қазақ халқында болғандығының бір дәлелі бола алады.

Ал сандал сөзі қайдан шықты дейтін болсақ, түркі халықтарының ішіндегі тек түріктерде кездеседі екен. Түріктерде орындықты «Sandalye»-дейтінін ескерсек, «Сандал» сөзі түріктерден енген болып тұр. Бұдан шығатын қорытынды, сандал-ошақ пайда болған кезде Орта Азия халықтарында стол деген сөз сандал деп аталуы да ықтимал.

Үй жайға сипаттама

Үй жай екі бөліктен тұрады. Ағаш дарбазамен бірге түнікемен жабылған сол жақ бөлігі және шифермен жабылған оң жақ бөлігі. Ауладағы екі үй жай екі кезеңде тұрғызылғандықтан екі бөлікке бөліп қарастырдық. Түркістан қаласында ҰОС-нан ел есін жия бастаған сонау 1950 жылдарда үсті түнікемен жабылған бес бөлмелі ел арасында «Стандарт» аталып кеткен жеке тұрғын үйлер салына бастады. Ал бұл тұрғын үйдің оң жақ бөлігі зер салып қарайтын болсақ, 1950 жылдардан да ертерек тұрғызылғанға ұқсайды. Бөлмедегі сақталған арқалығы ағашты иіп жасаған орындыққа (Стул) қарап ҰОС-на дейін салынған деп те айтуға болады. Себебі сандал пеш орналасқан бөлмеде орындық «Венский стул №14 Братьев Тонет» деп аталатын, 1859-1930 жылдар аралығында өндірілген орындық екені белгілі болды.

Дарбазаның кіре берісіндегі бастырмалы аланның оң қапталына қоржын там салынып, ары қарай қора-қопсы тәрізді шаруашылық бөлмелер тізбектеле жалғасып кеткен. Сандал-ошақ осы қоржын тамның ортаңғы бөлмесіне орналасқан. Ал оң қапталдағы есігі солтүстікке (Аулаға) қараған алды бастырмалы үй жай 1950 жылдан кейін тұрғызылған тәрізді. Бұл үй біздің зерттеуімізге қажет болмағандықтан, ішкі бөлмелерін сипаттамадық. Үй егесі апайымыз осы үйде тұратындықтан, ол кісіні ыңғайсыз жағдайға қалдырмауды да ойладық.

Біздің негізгі мақсатамыз сандал-ошақты зерттеу болғандықтан, ауладағы үй жайлар мен бөлмелерін жалпылама сипаттап, тек сандал-ошақ орналасқан бөлмеге ғана кеңінен тоқталғанды дұрыс деп таптық.

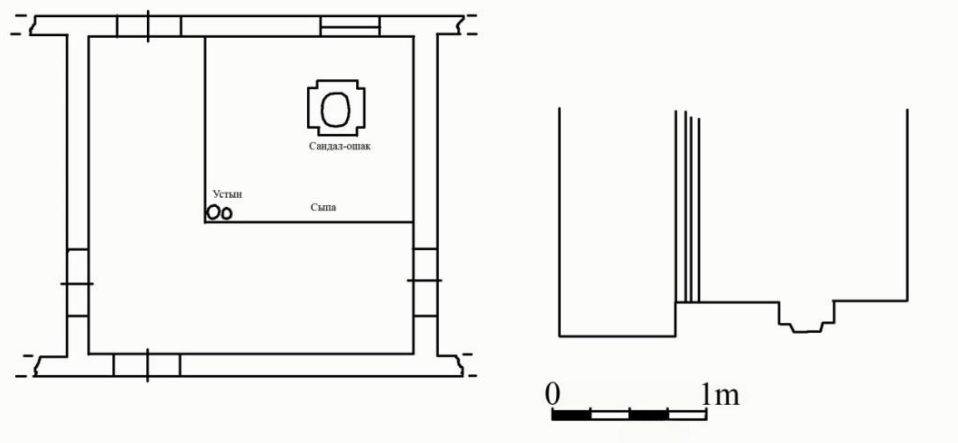
Тағы бір айта кететін нәрсе, осындай көнекөз апа-аталарымыздың бар кезінде осындай мәліметтерді жинап жүрудің маңызы зор. Қазіргі жаһандану заманында, тарихқа қызығушы жастар болмаса, көпшілігін көне заттар мен ескі қолжазбалар қызықтыра қоймасы анық. Іздеген адамға ескі Түркістан шаһарында бұл тәрізді мәліметтердің әліде көп екенін айта кеткен жөн.

Сандал стөліне сипаттама

Сандал-ошақтың үстіне қойылатын ағаш стөл. Өзбек халқы хан-тохта деп атап кеткен сандал стөлінің көлемі 70x70 см, биіктігі 44 см. Стөл беті ені 15 см, қалыңдығы 2,5 см тақтайдан, аяқтары 5x5 см ағаштан жасалған. Аяқтарының астыңғы жағына 3x3 см белдеме жасалған. Стөл бетінен 14 см төмен жеріне 3x3 см көлемді ағаштан, төрт бұрышынан айқастыра шаңырақ тәрізді сөре жасалған. Бұл айқасқан ағашты сөре деген себебіміз леген, патнос тәрізді жайпақ ыдыстарды қоюға ыңғайлап жасаған тәрізді. Астынан ыстық көтеріліп тұрғандықтан, тамақ жылытуға арнап жасаға болуы ықтимал. Ал стөл аяғын шатқаяқтатпай ұстап тұру үшін астыңғы белдеме ағаш та жеткілікті.

Бөлмеге сипаттама

Үш бөлмелі қоржын тамның ортаңғы бөлмесі. Бөлме көлемі 4.2x4,2 м. Бөлменің солтүстік шығыс бұрышында 4,2x4,2 м, биіктігі 0,4 м сыпа орналасқан. Бөлменің аула жағындағы батыс қабырғасының сол жағында 0,8x1,8 м көлемді есік, есіктің оң жағында 0,7x1,1 м көлемді терезе шығарылған. Екі қапталдағы қабырғаның батыс жағына көлемі 0,8x1,8 м есік жасалған. Ал шығыс қабырғада кіреберіс есікке қарама-қарсы есікке қарама-қарсы қабырғада 0,8x1,8 м көлемді тағы бір есік, оң жағында сыпа үстінде 0,7x1,1 м көлемді терезе шығарылған. Бөлмедегі төртінші есіктің неге жасалғанын сұрағанымызда, үй артындағы бауға шығатын есік екенін айтты үй егесі. Бөлме есіктері өте қарапайым, үш тақтайды бір-біріне екі ағаш белдемеге шегелеу арқылы жасаған. Сыпаның бөлме ортасындағы бұрышына терек ағашынан екі ұстын бір-біріне тақап орнатылған. Осы ұстындарға көлденең қары ағашы тасталып, үстіне бөренелермен жабылған (6-сурет).

Сурет 6 – Сандал-ошақ орналасқан бөлменің сызбасы.

Сандал-ошаққа сипаттама

Сыпаның дәл ортасында сандал-ошақ орналасқан. Сандал-ошақ көлемі 75x75x30 см, төрт бұрышында 12x12 см сандал-ошақ стөлінің аяғы қойылатын кертік жасалған. Ошақ ішінің қабырғасы да асты да лай сылақпен сыланған. Сандалдың шоқ салатын бөлігінің көлемі 30x40x10 см.

Қаратөбедегі тұрғын үйдегі сыпа үстінен кесекпен өріліп, лаймен сыланған сандал-ошақ табылды. Сыпа үстінен іші күлге толы көзені сандал ыдысы деп айтуға да болады.

Өзбекстандағы Бенакент қалшығынан XVII-XVIII ғасырларда кесектен өрілген сандал-ошақ анықталды [10, 147-б.]. Өзбекстан мен Тәжікстанда күні бүгінге дейін сандал-ошақты пайдаланып жүргендер бірлі-жарым болса да бар.

Сондай-ақ сандал-ошақтар шығыс халықтарының ішінде мұхиттың арғы жағындағы Жапонияда да кездесетіні таңқаларлық жәйт. Жапонияның климатына тоқталатын болсақ, солтүстігіндегі Хоккайда аралдарынан қалған бөлігі толықтай тропикалыққа жақындау. Қысы анау айтқан суық болмағандықтан қазіргі заманғы Жапонияның бұл бөлігінде орталықтандырылған жылу жүйесі болмайды екен. Қоғамдық ғимараттар кондиционерлермен (Зима-лето) жылытылса, жеке үйлер котацу деп аталатын біздіңше сандал-ошақтармен жылытылатын болып шықты [11].

Котацу стөлі.

Котацуда отыру.

Сурет 7 – Жапон неіі котацуда отырудан көріністер.

Бірақ котацуда астында сандал-ошақ жоқ, керісінше заман талабына сай стөл астына электр пеші орнатылған. Қазіргі заманғы котацу ортағасырдығы Жапондардың ирори деп аталған ашық пешінің жалғасы болса керек. Ирори пешіне жылынумен қатар ас та дайындалды. «Үйінді жылыта алмасаң, өзінді жылыт»-деген жапон тәмсілі де осы котацуды меңзегендей. Шілдеде от жағылса адам оттың қасына келеді дегендей, жапон халқы да оттың қасиетті екенін білді. Олар котацуды жылыту құралы ғана деп қарамай, адамдардың басын қосып ынтымағын арттыратын жер деп қарады (7-сурет).

Жопонияның дамыған мемлекеттердің қатарында болғанымен өте үнемшіл екенін де осы пешінен аңғаруға болады. Иә от басы, ошақ қасы, шаңырақтың отын өшірмеу, түтінін түтету деген сөздердің барлығы да осы отқа байланысты айтылған арғы жағында үлкен мәні бар сөз тіркестері. Қазақ халқында бата қайырғанда бірінші айтылатын «Оттың басы аман болсын»- деген сөзіміздің арғы жағында үлкен мағына жатыр.

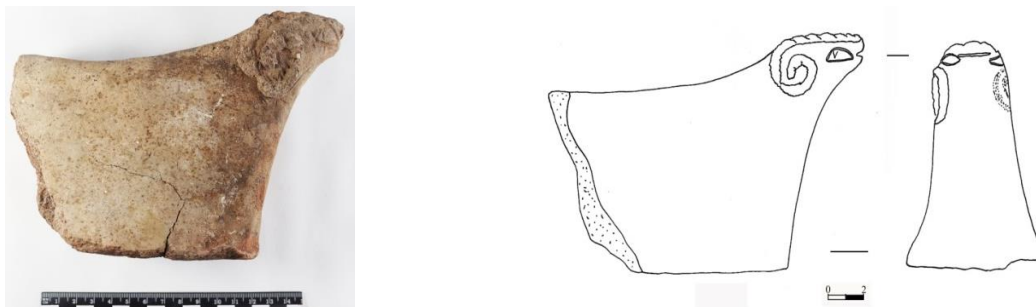
Талқылау

Сандал-ошақ турасында арнайы жарияланған еңбектер жоқтың қасы десек те болады. Ғылыми еңбектер мен ғылыми есептердегі сандал-ошақтар жайындағы мәліметтер табылған жері мен көлемін сипаттаудан ары аспайды. Тек Э.Д. Зиливинскаяның «Очаги-сандали из раскопки в Дербенте и их Среднеазиатские и Поволжские параллели»-атты мақаласында сандал-ошақ жайында салыстырмады талдау жасай отырып, тарқата жазады. Автордың аталған зерттеуінде сандал стөлі мен сандал-ошақты қалай пайдалану жайында да деректер келтіре отырып, тақырып мазмұнының толық ашылуы жолында еңбектенгенін көруге болады [12, 338-б.].

Ал біздің зерттеуіміздің ерекшелігі, сандал-ошақпен қоса стөлінің табылуы және сандал-ошақтың қызуына жылынған адамның бұл өмірде болғандығы. Сол кісінің әңгімесі арқылы және әр өңірдегі сандал-ошақтардың аналогтарының салыстыра отырып мақала мазмұнын ашуға тырыстық.

Сандал-ошақтың алтарь-ошақтан айырмашылығы тікелей культтік ғұрыптарды атқаратын құрал болып табылмады. Ал алтарь-ошақтың жасалуындағы негізгі қызметі культтік ғұрыптарды орындау болды. Дегенменен сандал-ошақтың кездескен уақыты мұсылмандықпен тұспа-тұс келгендіктен, діни ғұрыптар атқарылмады деп те айтуға болмайды. Себебі кез келген мұсылманның үйінде намаз, құран оқылып тұрды. Намаз, құран оқылған үйді діни ғұрып орындалмаған үй деп айтуға тағы болмайды. Кейде әке-шешеміз тұрған үйді, әке-шешемнің құтхана мешіті дейтініміз бар. Жұма мешіттер, кварталдық мешіттер үлкен мешіт, ал үй кіші мешіт. Намаз, құран оқумен қатар отыз күн ораза ұстау деген сияқты көптеген діни жоралғылар орындалды. Алтарь-ошақтарда да культтік ғұрыптар орындалумен қатар жылыну үшін де пайдаланған болуы мүмкін. Себебі алтарь-ошаққа да от жағылмай, ошақтың шоғы салынды. Кейде алтарь-ошақтың айшық ойығына шоқ салынған құмыра қойылды. Сандал-ошақ тікелей діни ғұрыптарды орындайтын құрал болып табылмағанымен, отқа табынушылықтан қалған бір элементтер кездесіп отырды. Соның ішінде жоғарыда айтып кеткендей

санда-ошаққа адыраспан салып үйді тазарту немесе кейбір ауруларға қарсы пайдалану. Ал адыраспан түтінімен үйді аластау, отқа май құю тәрізді дәстүрлеріміз осы отқа табынушылықтан қалса керек. Біріншіден бұл амалдар біздің дәстүрімізге айналып кеткендіктен, екіншіден ислам шарттарына қайшы келмегендіктен күні бүгінге дейін орындалып келеді. Альтарь-ошақтың негізгі міндеті культтік ғұрыптарды орындау қосалқы қызметі жылыну болса, сандал-ошақтың негізгі міндеті жылыну болды да, ал қосалқы қызметі діни ғұрыптарды орындау болды. Қай жағынан алсақ та бұл екі ошақта ортақ бір ұқсастықтың бар екендігі хақ [13, 97-б.; 14, 22 б.; 15, 170 б.; 16, 100-101 б.]. Альтарь-ошақтар жайында зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, бұл ошақ түрінің VII-XII ғасырлар аралығында кеңінен қолданыста болғандығы белгілі болды [13, 97-б.; 18, 20 б.; 19, 169 б.; 20, 211-214 б.]. 2023 жылы Келес өңірінде орналасқан Ежелгі Күлтөбе қалашығында жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында II-III ғасырларға жататын мәдени қабаттан альтарь-ошаққа тиесілі қошқар бейнесі табылды (8-сурет).

Сурет 8 – Күлтөбе қалашығынан табылған альтарь-ошаққа тиесілі қошқар бейнесінің көрінісі.

Қорытынды

Қорытындылай келе, тарихи жазба деректер мен археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелеріне сүйене отырып, XII ғасырдан бастап кездесетін сандал-ошақтың XX ғасырдың екінші жартысына дейін пайдаланылғаны дәлелденді. Сандал-ошақтың Орта Азия халықтарының ішінде қазақ халқында да болғандығын, сонымен қатар мұхиттың арғы жағындағы күншығыс елінде күні бүгінге дейін қотасу деп аталатын сандал-ошақты пайдаланып келе жатқаны жеткізілді.

Ғасырлыр бойы адамзат баласына қызмет етіп келе жатқан бұл сандал-ошақ Еуразия даласына кеңінен тарады. Адамдардың әлеуметтік жағдайына қарай кесектен, кірпіштен жасалғанымен көлемі мен құрылымы өзгермеді. Керек десеңіз Тәжікстан мен Өзбекстанда күні бүгінге дейін сандал-ошақты пайдаланып келе жатқандар, бірлі-жарым болсада бар. Ал Әзірбайжанда курси деп аталған ошақ туралы мәлемет табылмады.

Тағы бір айта кететін нәрсе, Тұрсын апайымыздың қиындау тағдыры болмағанда бұл сандал-ошақ сақталатын ба еді, сақталмайтын ба еді деп те ойланасың. Орнына жаңа үй тұрғызылып кеткенде, бұл үй әлдеқешен болмаған болар еді. Мүмкін әкемің көзі деп сақтады ма екен. Қалай айтсақ бұл жәдігер күні бүгінге дейін сақтаулы. Әрине «Жаман айтпай жақсы жоқ»-дегендей, сандал-ошақ апайымыздың өзі бар кезде ғана сақталатын сияқты. Апайымыз әріден ойлады ма, сандал стөлін маған аманат етті. Мен енді осы мақаламды жариялағаннан соң сандал стөлін музейлердің біріне тапсырамын ба деген ниетім бар. Басқа өңірлерді айтпағанда, Түркістан өңірінде бұл сандал-стөлі жалғыз. Музейлердің бірінің этнографиялық бұрышынан орын алып, сандал-стөлін орналастырса құба-құп болар еді.

Аманатқа қиянат болмас еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байпақов К.М. Ежелгі және ортағасырлық Отырар. Алматы: «Қазығұрт», 2007. – 83 б.
2. Смагулов Е.А. Древний Сауран. Алматы, 2010. – С. 358.
3. Байпақов К.М. Исламская археологическая архитектура и археология Казахстана. Алматы, 2012. – С. 284.
4. Смагулов Е.А. Происхождение керамических алтарей в домах горожан Южного Казахстана (XI-XII вв). История и археология турана. №3. Самарканд, 2017. – С. 318.
5. Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестан(1874-1880гг.) СПб., 1889 г. – С. 415.

6. Тұяқбаев М.Қ., Мурғабаяев С.С., Бахтыбаев М.М., Арынов Қ.С., Сиздиқов Б.С. *Көне Түркістан қаласы XV-XIX ғғ. (Әбілмәмбет хан ордасы, XVI-XVII ғғ.) ғылыми-реставрациялық жұмыстар, Түркістан облысы» атты ғылыми жоба «Қазқайтажаңғырту. Есеп. Түркістан, 2020. – 230 б.*
7. Тұяқбаев М.Қ., Мурғабаяев С.С., Бахтыбаев М.М., Арынов Қ.С., Сиздиқов Б.С. *Ескі Түркістан қалашығының шахристанында орналасқан Жеті Ата көшесі бойында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, жалпы ұзындығы 660 м. Есеп. Түркістан, 2020. – 400 б.*
8. Жанұзақов Т. (бас ред.). *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. – 967 б.*
9. Қосан С. (жауапты ред.). *Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: «Фолиант», Т. 26, 2006. – 95 б.*
10. Буряков Ю.М., Брыкалов В.Г. *Эволюция гончарных печей средневекового Бенакента-Шахрухи. Выпуск 22. Ташкент: Издательство «Фан» УзССР, 1988. – С. 147.*
11. *Котаци-традиционный японский стол // Электронный ресурс. Доступно по ссылке: <https://susi-college.com/>*
12. Зиливинская Э.Д. *Очаги-сандали из раскопки в Дербенте и их Среднеазиатские и Поволжские параллели // История, археология и этнография Кавказа Т. 16. № 2. 2020.*
13. Акылбек С.Ш., Гурсой М. *«Культовые помещения» на городище Культобе // Поволжская археология. № 2 (40) 2022. – С. 89-101.*
14. Смагулов Е.А. *К вопросу о возрасте города Туркестан // Поволжская археология, №2 (28) 2019. – С. 17-31.*
15. Смагулов Е.А. *Древний Туркестан: штрихи к историческому портрету. Алма-ты: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2017. – С. 342.*
16. Смагулов Е.А., Григорев Ф., Итенов А. *Очерки по истории и археологии Средневекового Туркестана. Алматы: Ғылым, 1999. – С. 232.*
17. Смагулов Е.А., Тұяқбаев М.Қ., Ержигитова А.А., Күмісбаева Ұ., Әсеров Т., Ілияс С. *Ескі Түркістан қаласының 2009 ж. жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының есебі. Түркістан, 2009.*
18. Байпақов К., Акылбек С., Терновоя Г. *К вопросу о религиозной жизни города Кулан в VIII-IX вв. (по материалам исследований цитадели в 2017 г.) // Народы и религии Евразии, 19(2) 2019. – С. 09-35.*
19. Смагулов Е. *О сакральном значении керамических атрибутов алтарей в жилищах Присырдарьи // Народы и религии Евразии, 19(2) 2019. – С. 61-74.*
20. Сералы Н.О., Сиздиқов Б.С. *Оғыз тайпаларының діни наным-сенімдері // Ясауи университетінің хабаршысы, №2 (120), 2021. – 208-221 б.*

References:

1. Байрақов К.М. *Ezhegi zhane ortagasyrlyk Otyrar. Алматы: «Kazygurt», 2007. – 83 б*
2. Смагулов Е.А. *Drevniy Sauran. Алматы, 2010. – С. 358.*
3. Байрақов К.М. *Islamskaya arheologicheskaya arhitektura i arheologiya Kazahstana. Алматы, 2012. – С. 284.*
4. Смагулов Е.А. *Proishozhdenie keramicheskikh altarei v domah gorozhan Yuzhnogo Kazahstana (XI-XII vv). Istoriya i arheologiya Turana. №3. Samarkand, 2017. – С. 318.*
5. Arandarenko G.A. *Dosugi v Turkestan (1874-1880gg.) SPB, 1889g. – С. 415.*
6. Тұяқбаев М.Қ., Мурғабаяев С.С., Бахтыбаев М.М., Арынов Қ.С., Сиздиқов Б.С. *Көне Түркістан қаласы XV-XIX ғғ. (Әбілмәмбет хан ордасы, XVI-XVII ғғ.) ғылыми-реставрациялық жұмыстар, Түркістан облысы» атты ғылыми жоба «Қазқайтажаңғырту. Есеп. Түркістан, 2020. – 230 б.*
7. Тұяқбаев М.Қ., Мурғабаяев С.С., Бахтыбаев М.М., Арынов Қ.С., Сиздиқов Б.С. *Ескі Түркістан қалашығының шахристанында орналасқан Жеті Ата көшесі бойында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, жалпы ұзындығы 660 м. Есеп. Түркістан, 2020. – 400 б.*
8. Жанұзақов Т. (бас ред.). *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. – 967 б.*
9. Қосан С. (жауапты ред.). *Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: «Фолиант», Т. 26, 2006. – 95 б.*
10. Буряков Ю.М., Брыкалов В.Г. *Эволюция гончарных печей средневекового Бенакента-Шахрухи. Выпуск 22. Ташкент: Издател'ство «Фан» УзССР, 1988. – С. 147.*
11. *Котаци-традиционный японский стол // Электронный ресурс. Доступно по ссылке: <https://susi-college.com/>*
12. Зиливинская Э.Д. *Очаги-сандали из раскопки в Дербенте и их Среднеазиатские и Поволжские параллели // История, археология и этнография Кавказа Т. 16. № 2. 2020.*
13. Акылбек С.Ш., Гурсой М. *«Культовые помещения» на городище Культобе // Поволжская археология. № 2 (40) 2022. – С. 89-101.*
14. Смагулов Е.А. *К вопросу о возрасте города Туркестан // Поволжская археология, №2 (28) 2019. – С. 17-31.*

15. Smagulov E.A. *Drevnii Turkestan: shtrih k istoricheskomu portretu*. Almaty: Institut arheologii im. A.H. Margulana. 2017. – C. 342.
16. Smagulov E.A., Grigorev F., Itenov A. *Ocherki po istorii i arheologii Srednevekogo Turkestana*. Almaty: Gylym, 1999. – S. 232.
17. Smagulov E.A., Tuyaqbaev M.K., Erzhigitova A.A., Kumisbaeva U., Oserov T., Ilyas S. *Eski Turkistan kalasynyn 2009 zh. zhyrgizilgen arheologiyalyk qazba zhumystarynyn esebi*. Turkistan, 2009.
18. Baypakov K., Akylbek S., Ternovaya G. *K voprosu o religioznoy zhizni goroda Kulan v VIII-IX vv. (po materialam issledovaniy citadeli v 2017 g.)* // *Narody i religii Evrazii*, 19(2) 2019. – C. 09-35.
19. Smagulov E. *O sakral'nom znachenii keramicheskikh atributov altarey v zhilishhah Prisyrdar'i* // *Narody i religii Evrazii*, 19(2) 2019. – C. 61-74.
20. Seraly N.O., Sizdikov B.S. *Ogyz taypalarynyn dini nanyim-senimderi* // *Yasaui universitetinin habarshysy*, №2 (120), 2021. – 208-221 b.